

УДК 616-056.2+159.922.72+341.31

**І.С. Недоступ, Б.М. Павликівська, В.Б. Мотрюк,
Т.В. Лотовська, Б.Н. Ткач, Л.Л. Федешин, Н.Б. Осадець**
**Вплив булінгу на стан здоров'я дітей
та подолання його наслідків в умовах воєнного стану
(огляд літератури)**

Івано-Франківський національний медичний університет, Україна

Ukrainian Journal of Perinatology and Pediatrics. 2023. 3(95): 117-124; doi 10.15574/PP.2023.95.117

For citation: Nedostup IS, Pavlykivska BM, Motriyuk VB, Lotovska TV, Tkach BN, Fedyshyn LL, Osadets NB. (2023). The impact of bullying on children's health and overcoming its consequences in the conditions of marital state (literature review). Ukrainian Journal of Perinatology and Pediatrics. 3(95): 117-124. doi: 10.15574/PP.2023.95.117.

Мета — проаналізувати дані літератури щодо особливостей булінгу в дітей, його вплив на психічне і фізичне здоров'я; визначити шляхи подолання і заходи профілактики наслідків цього стану під час воєнного вторгнення в Україну.

Проведено пошук даних у наукометричних базах, зроблено огляд сучасної вітчизняної і зарубіжної медичної літератури, періодичних публікацій та офіційних електронних ресурсів. Огляд літератури показав, що проблеми шкільного булінгу і пов'язані з ним наслідки погіршують не тільки психічне і фізичне здоров'я, але й чинять негативний вплив на якість освіти підростаючого покоління. Наведено та проаналізовано статистику булінгу щодо кількості складених адміністративних протоколів у школах України за 2019–2023 рр. При цьому правозахисними організаціями відмічено, що в умовах воєнного стану булінг модифікувався і став латентним. Наголошено, що випадки булінгу мають причинно-наслідковий зв'язок із психічним та фізичним здоров'ям у дорослому віці. Зазначено, що з 2020 р. в Україні та в цілому по світі відзначається Міжнародний день боротьби з насильством і булінгом у школі. Описано форми булінгу, типи агресії та стилі поведінки. Відмічено, що серед вагомих причин поширення булінгу є, на жаль, його ігнорування дорослими. Акцентовано, що найчастіше від булінгу потерпають діти, які чимось відрізняються від інших. Зазначено, що в умовах воєнного стану шкільний булінг виникає частіше щодо тимчасово переміщених осіб. Підкреслено, що вирішення проблеми шкільного булінгу можливе за умови дотримання в роботі принципу комплексності між адміністрацією закладу, її працівниками та батьками. Наведено основні суб'єкти у сфері запобігання та протидії насильству, які надають допомогу за межами освітніх установ. Показано, що допомога та профілактика булінгу полягає в тому, щоб навчити дитину протистояти віктимізації. Відмічено роль шкільної медсестри в мультидисциплінарній команді медиків у подоланні проблем шкільного булінгу та його наслідків. Виокремлено рекомендації для пошуку інформації щодо організацій, які займаються проблемами булінгу, на сайті Міністерства освіти і науки України. Вказано, що найефективнішими діями, які сприяють зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі, є проведення систематичних просвітницьких заходів із ненасильницької поведінки, впровадження якісних профілактичних програм та пропагування антибулінгової політики.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Ключові слова: булінг, психічне здоров'я, фізичне здоров'я, воєнний стан, діти.

**The impact of bullying on children's health and overcoming its consequences
in the conditions of marital state (literature review)**

I.S. Nedostup, B.M. Pavlykivska, V.B. Motriyuk, T.V. Lotovska, B.N. Tkach, L.L. Fedyshyn, N.B. Osadets

Ivano-Frankivsk National Medical University, Ukraine

Purpose — to analyze data from the literature on the characteristics of bullying, its impact on the mental and physical health of children, and ways to overcome and prevent the consequences of this condition during the military invasion of Ukraine.

For this, a search in scientometric databases was carried out, and a review of modern domestic and foreign medical literature, periodical publications, and official electronic resources was made. A review of the literature was conducted, which showed that the problems of school bullying and the consequences associated with it worsen not only mental and physical health but also have a negative impact on the quality of education of the younger generation. Bullying statistics regarding the number of completed administrative protocols in Ukrainian schools from 2019 to 2023 are given and analyzed. At the same time, human rights organizations noted that bullying was modified and became latent under martial law. It is emphasized that cases of bullying have a causal relationship with mental and physical health in adulthood. It is noted that starting in 2020, our country and the whole world will be celebrating the International Day of Combating Violence and Bullying at School. Forms of bullying, types of aggression and styles of behavior are described. It was noted that one of the important reasons for the spread of bullying is, unfortunately, its ignoring by adults. It is emphasized that children who differ in some way from others suffer most often from bullying. It is noted that under martial law, school bullying occurs more often in relation to temporarily displaced persons. It is emphasized that solving the problem of school bullying is possible through compliance with the principle of comprehensiveness between the administration of the institution, its employees, and parents. The main actors in the field of violence prevention and countermeasures who provide assistance outside educational institutions are listed. It is noted that the help and prevention of bullying consists of teaching the child to resist victimization. The role of the school nurse in the multidisciplinary medical team in overcoming the problems of school bullying and its consequences is noted. Recommendations for searching for information on organizations dealing with bullying issues on the website of the Ministry of Education and Culture of Ukraine are highlighted. It is emphasized that the most effective actions that contribute to reducing the number of cases of violence in the educational environment are systematic educational activities on non-violent behavior, implementation of high-quality preventive programs, and the promotion of anti-bullying policies.

No conflict of interests was declared by the authors.

Keywords: bullying, stress, mental health, physical health, military condition, children.

Вступ

На сьогодні стан психічного і фізичного здоров'я дітей України та його погіршення безпосередньо пов'язані з повномасштабним військовим вторгненням сусідньої держави-агресорки. В умовах війни не залишається без уваги таке соціальне явище, як шкільний булінг/цькування (від англ. *to bull* — переслідувати) і пов'язані з ним наслідки на підконтрольній Україні території. Явище булінгу є дуже поширеною, складною і потенційно шкідливою формою насильства серед дітей та підлітків. Цькування визначається як небажана, агресивна поведінка, що повторюється або має потенціал для повторення. Булінг також передбачає реальний або уявний дисбаланс між елементами соціальної системи. Він спрямований на те, щоб завдати шкоди жертві або створити їй дискомфортні умови перебування [26]. Правозахисні організації в Україні наголошують, що в умовах війни булінг модифікувався (булінг щодо тимчасово переміщених дітей через їхню «русифікацію», кібербулінг) і став латентним. Така зміна відбулася під впливом масового переселення українських дітей як у середині держави, так і за її межі. Через це під час воєнного стану випадки агресії, насилля і конфліктів у шкільному середовищі та поза ним є такими, що не виявляються. Доведено, що булінг не лише завдає шкоди здоров'ю дитини, але й погіршує якість освіти, порушуючи при цьому право кожної дитини на безпечне освітнє середовище, фізичну та психологічну безпеку [15].

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), понад 100 млн дітей у всьому світі помирає щороку від насильства, у тому числі від тяжкого домашнього насильства [27]. Результати опитування в 40 країнах, що розвиваються, показали, що в середньому 42% хлопчиків і 37% дівчат стикалися або зазнавали цькування. Результати тривалих досліджень щодо наслідків булінгу засвідчили, що віктимізація внаслідок булінгу, особливо в підлітковому віці, може серйозно погіршити фізичне, психічне і соціальне функціонування дитини та призвести до ризикованої поведінки, тривоги, депресії, зниження рівня академічних досягнень, суїцидальних думок, суїцидальної поведінки або самоушкодження [7,18,20,30]. За даними Міністерства освіти і науки України, що базуються на дослідженнях UNICEF/ESPAD, проведених у 2018 р., близько 24% дітей в Україні віком від 11 до 17 років стали жертвами булінгу;

48% боялися розповісти про випадки булінгу; 44% спостерігали булінг, але не втручалися, бо їм було страшно. На сьогодні ВООЗ класифікує булінг серед дітей як серйозну проблему охорони здоров'я, яка підвищує ризик погіршення соціальних і освітніх результатів у подальшому житті осіб, що його зазнали. Результати проспективних досліджень, які розкривають наслідки знущань у дитинстві та їхній негативний вплив на доросле життя, доводять, що випадки булінгу мають причинно-наслідковий зв'язок щодо проблем із психічним здоров'ям у дорослому віці, зокрема таких як депресія, тривога, суїцидальність, а також із фізичним здоров'ям (артеріальна гіпертензія, виразкова хвороба, цукровий діабет тощо). Динаміка булінгу консолідується повторюваними і тривалими епізодами знущань. При цьому хулігани накопичують владу, а жертва її позбавляється. Віктимізований поступово втрачає здатність захищатися і стає дедалі більш вразливим до психологічного стресу. Внаслідок чого проблема цькування і насильства в шкільному середовищі стає перепорою для всебічного розвитку дитини [2,10,23].

Доведено, що в дитячому віці тривалі фізичні та психічні навантаження, які перевищують вікову норму (зокрема внаслідок булінгу), призводять до порушення функціонування окремих органів і систем та можуть проявлятися психосоматичними розладами. До проявів, пов'язаних із булінгом і стресом, належать тахікардія, аритмія, гіпертонія, біль голови, мігрень, розлади дихання (частота, глибина, співвідношення вдиху до видиху) і травлення (діарея, закрепи, метеоризм) тощо. Вплив булінгу і, як наслідок, тривалого стресу на фізичне здоров'я дітей характеризується також зниженням реактивності імунної системи та зростанням частоти інфекційних захворювань. Надмірний викид гормона адреналіну/норадреналіну чинить негативний вплив на серцево-судинну систему, що проявляється підвищенням артеріального тиску, тахікардією, аритмією [8,21].

Статистика булінгу щодо кількості складених адміністративних протоколів у школах України за 2019–2023 рр. дає змогу оцінити динаміку цього явища: 2019 р. — 334 адміністративні протоколи; 2020 р. — 253; 2021 р. — 336; 2022 р. — 116; 2023 р. — 99 адміністративних протоколів за перші 4 місяці. За даними офіційної статистики, з початком воєнних дій в Україні протягом 2022 р. кількість скла-

дених адміністративних протоколів за статтею 173–4 Кодексу України про адміністративні правопорушення різко зменшилася. В Управлінні ювенальної превенції Національної поліції України це пояснили тим, що з початком повномасштабного вторгнення в Україну учні та заклади освіти були змушені масово переміщатися. У 2023 р. частота звернень із причини булінгу/кібербулінгу знову зросла [14,17]. Тому виявлення і попередження відхилень у психічному та фізичному здоров'ї дітей унаслідок булінгу є актуальною проблемою в педіатрії, що потребує мультидисциплінарного підходу до її вирішення під час воєнного стану.

Мета дослідження — проаналізувати дані літератури щодо особливостей булінгу в дітей, його впливу на психічне і фізичне здоров'я; визначити шляхи подолання і заходи профілактики в умовах воєнного стану.

Згідно з рішенням ЮНЕСКО, щороку в перший четвер листопада з 2020 р, у цілому по світі та в Україні відзначається Міжнародний день боротьби з насильством і булінгом у школі [11,25]. Цей день став важливим нагадуванням усім дорослим, що будь-яка форма насильства, пов'язаного зі школою, порушує право учнів на освіту, здоров'я та добробут.

Булінг може мати такі форми, як психологічна, фізична, економічна, електронно-комунікативна (кібербулінг) і сексуальне насильство, що вчиняється стосовно дитини. Крім того, виділяють також типи агресії: пряма (фізична/вербальна) і непряма. Прямий булінг — це такі прояви фізичної агресії, як штовхання, удари, кусання, щипання, плювання, обзивання, залякування. Непрямий булінг — це пасивно-агресивне поведіння з жертвою, коли її ізолюють, вилучають із колективу, принижують ненависними поглядами, непристойним жестами, ранжують як найгіршу, поширюють плітки, пишуть образливі графіті. Поряд із терміном «булінг» зустрічається схожий до нього термін «мобінг» (від англ. *mob* — натовп/юрба). Проте між ними існує певна різниця. Вона полягає в тому, що мобінг — це коли натовп нападає на одну особу, тобто всі проти одного, а булінг — коли одна особа (нападник) залякує іншу особу (віктимізовану). Унаслідок таких дій може бути заподіяна шкода психічному і фізичному здоров'ю постраждалої особи. До проявів психологічного булінгу належать поширення образливих чуток, принизливі погляди, образливі рухи (тілом, міміка обличчя, жести), ігноруван-

ня, ізоляція, шантаж, погрози, жарти, маніпуляції тощо. Характеристикою фізичного булінгу можуть бути нанесення тілесних ушкоджень, бійки, стусани, ляпаси, штовхання, підніжки, зачіпання, небажані дотики, «сканування» тіла тощо. Економічний булінг означає вимагання грошей, пошкодження/відбирання/знищення одягу та інших особистих речей. Кібербулінг передбачає приниження за допомогою цифрових технологій на платформах обміну інформацією (цькування з мобільних телефонів / гаджетів), через соціальні мережі / інтернет-платформи шляхом використання неоднозначних фото, відеозйомок із бійками, словесних принижень тощо. Сексуальним булінгом вважаються жарти, образи/погрози сексуального характеру, принизливі погляди, вульгарні рухи/жести, прізвиська сексуального характеру, зйомки в роздягальнях тощо. Важливими ознаками булінгу є систематичність і повторюваність дій; наявність трьох сторін: кривдника/хулігана/агресора (булера), потерпілого/жертви/віктимізованого і спостерігачів. При цьому кривдник застосовує дії, що завдають шкоду психічному і фізичному здоров'ю потерпілого. Наслідками булінгу є страх, тривога, соціальна ізоляція жертви або її підпорядкування інтересам кривдника. Найбільш вразливими до булінгу вважаються сором'язливі/замкнуті/закриті для спілкування діти через власний зовнішній вигляд, стан здоров'я, зразкову поведінку, успішність/неуспішність, певні життєві/сімейні обставини тощо [28,29].

На початку 70-х років ХХ століття норвезький психолог Дан Ольвеус розробив Програму превенції булінгу у світі, у якій описав типові риси всіх учасників булінгу: булера, віктимізованого, спостерігачів. Зокрема, учений відмітив, що булери, переслідуючи власні цілі, відчувають сильну потребу домінувати і підпорядковувати собі інших. Вони імпульсивні, зухвалі та агресивні у ставленні до батьків/вчителів; не виявляють співчуття до своїх жертв; зазвичай фізично сильніші за них; виділяються зовнішністю, манерою поведінки, одягом; мають досить велике коло друзів або однодумців; беруть на себе роль виконавця групової волі, — у результаті чого виникає булінг. За Даном Ольвеусом, жертви булінгу характеризуються як похливі, вразливі, замкнуті, сором'язливі, тривожні, невпевнені в собі особи. Віктимізовані мають низьку самооцінку; схильні до депресії; часто не мають жодного близького друга; успіш-

ніше спілкуються з дорослими, ніж з однолітками. Це діти, які не можуть себе захистити; вони фізично слабші за ровесників; мовчазні, уникають певних місць у школі, під час перерви залишаються сидіти в класі. Найчастіше жертвами стають особи, не залучені до активних групових процесів, тримаються одноосібно, менш товариські. Вони інколи більш обдаровані і талановиті, але їх не люблять у групі, тому вони аутсайдери. Проте в об'єктивній реальності булером і жертвою може стати будь-хто, навіть без ознак відповідності цьому переліку. Щодо типових рис спостерігачів, то це діти з кола кривдника, однокласники, випадкові учні, тобто всі, хто бачив ситуацію булінгу. Для них характерними є відчуття провини, власного безсилля, нерозуміння власної ролі. Вчений відмітив, що в цькуванні мають значення не стільки індивідуальні риси дитини, скільки її місце в групі [16].

Проблеми та виклики російсько-української війни засвідчили, що найчастіше в дітей відмічаються панічні атаки через перебування в сховищах і шкільний булінг тимчасово переміщених осіб. У повсякденному житті дуже важливо вчасно розпізнати дитину, яка стала жертвою булінгу. Вона не одразу наважиться розповісти про те, що їй булять. Тому слід уважно аналізувати зміни в поведінці дитини та можливі зовнішні ознаки булінгу: розірвані зошити і підручники, поламани особисті речі/іграшки, забруднений крейдою/болотом або розірваний одяг, жувальна гумка у волоссі, образливі або принизливі відео в соціальних мережах тощо. Наслідки булінгу, як і сам булінг, завжди мають прояви серед усіх його учасників (жертва/булер/спостерігачі). Характерними психологічними ознаками жертв булінгу є страх, тривога, замкнутість, безсоння, погіршення здоров'я, низька самооцінка, шкідливі залежності, потрапляння під негативний вплив, агресія, самотність, суїцидальні настрої. Наслідками булінгу для булерів є агресивна поведінка, прояви насильства, часте скоєння правопорушень, байдужість до почуттів інших, невміння спілкуватися спокійно, у подальшому — відторгнення колом друзів (через сприйняття булера як агресора); непорозуміння з батьками, педагогами; як наслідок — перебування в постійному конфлікті; погіршення здоров'я. Щодо спостерігачів, то для них характерним є втягнення в ситуацію булінгу, небезпечність середовища, втрата довіри з боку шкільного оточення,

почуття провини, пригнічений стан, депресія, погіршення здоров'я [1].

Трапляються ситуації, у яких дитині складно відмовитися від небезпечної пропозиції, відкрито висловити власні почуття, попросити кого-небудь про допомогу або відстояти свої права. У таких випадках кожен обирає один із трьох стилів поведінки: пасивний, агресивний або асертивний (від англ. *assertiveness* — напористість, впевненість). Пасивна поведінка проявляється небажанням висловлювати власні погляди або так званім «прилаштуванням знизу», невмінням відмовити агресору навіть тоді, коли це небезпечно. Агресивна поведінка/агресивний стиль спілкування характеризуються «прилаштуванням зверху», здійсненням нападів на опонента, через те, що він «не такий». Агресивна особа травмує оточуючих, нехтуючи ввічливістю, вдається до лайки, погроз і фізичного насилья. Через це їй бояться, уникають, не люблять і можуть звинуватити навіть у тому, чого вона не робила. Асертивна поведінка, або партнерський (на рівних) стиль спілкування — це коли особа вміє домовитися або ввічливо/рішуче відмовитися від того, у чому не зацікавлена, бо це може бути небезпечним. Асертивну поведінку вважають гідною, впевненою, дипломатичною [5].

У репрезентативному перехресному стандартизованому опитуванні [3], проведеному D. Baier та співавт. (2018), виявлено, що кібербулінг має один із найбільших впливів на психічне здоров'я підлітків [19]. Далі за частотою були реляційні/соціальні булінги з боку однолітків і вчителів. Також на психічне здоров'я значно впливав сексуальний кібербулінг. Вивчення впливу різних форм булінгу на психічне здоров'я підлітків виявило, що внаслідок знущань хлопчики і дівчатка відчували себе самотніми, а також боялися повторної віктимізації (жертвовності). Хлопчики частіше стикалися з фізичним або словесним залякуванням, а дівчатка — більшою мірою з реляційним/соціальним залякуванням, пов'язаними з міжособистісними стосунками і через поширення чуток. При цьому шкільний булінг чинив більший негативний психологічний вплив на дівчаток, ніж на хлопчиків. Важливим фактором, який впливав на психічне здоров'я підлітків, були форма та частота знущань. Доведено, коли над підлітками частіше знущалися, тоді вони відчували сильнішу депресію [6,18].

За результатами дослідження ЮНІСЕФ, проведеного в Україні, з проблемою булінгу серед школярів стикалися 67% дітей віком від 11 до 17 років, а жертвами цього явища вважалися 24% дітей [22]. Найчастіше діти піддавалися цькуванню з боку однолітків. Опитування враховувало період протягом трьох останніх місяців. Результати опитування, за даними U-Report (цифрової платформи ЮНІСЕФ), свідчать, що серед вагомих причин, які призводили до поширення булінгу і заслуговували на увагу, було ігнорування булінгу з боку дорослих (37%). Найчастіше від булінгу потерпали діти, які чимось відрізнялися від інших (71,1%): не мали сучасних гаджетів, одягу (56,9%); були фізично слабшими (34,0%) тощо. За даними опитування, булерами найчастіше виступали особи, які мали лідерські якості (27,6%), зокрема, були фізично сильнішими (19,8%). Частіше ними були хлопці (20,8%).

Безсумнівно, що на шкільному рівні вирішальна роль у протидії булінгу та попередженню його наслідків належить педагогам. Тільки в разі дотримання принципу комплексності, що полягає в організації тісного контакту між адміністрацією закладу, педагогами, батьками, шкільними медсестрами та практикуючими/шкільними психологами, можливе вирішення цієї проблеми. Тому на заклади освіти покладена важлива роль у формуванні поглядів та навичок, необхідних для уникнення і запобігання булінгу, та в створенні умов для здобуття дітьми знань у безпечному освітньому середовищі [9,24].

Суспільству слід постійно доносити інформацію до підростаючого покоління про відповідальність за прояви булінгу, бо незнання законів не звільняє від адміністративної відповідальності. Якщо вік булера до 16 років, відповідальність несуть батьки або особи, які їх представляють. Розмір штрафу становить від 50 до 200 мінімальних доходів громадян або громадські роботи від 20 до 60 годин. Якщо булеру виповнилося 16 років, відповідальність стає особистою. Штраф і тривалість громадських робіт є аналогічними. До суб'єктів у сфері запобігання та протидії насильству за межами освітніх установ належать служба у справах дітей; уповноважені підрозділи органів Національної поліції України: департамент превентивної діяльності, патрульна служба Міністерства внутрішніх справ, підрозділи ювенальної превенції Національної поліції (профілактика

адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей), служба дільничних офіцерів поліції; органи управління освітою; установи та заклади охорони здоров'я; центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги; прокуратура, суди; уповноважені органи з питань пробації (нагляд за правопорушником без позбавлення волі) [24].

Допомога та профілактика булінгу полягає в тому, щоб дитина навчилася протистояти перетворенню на жертву. Оскільки булінгу не можна протистояти наодинці, першим кроком з боку жертви має стати відверта розмова з тим, кому вона довіряє: батьки, шкільний психолог, вчитель, соціальний педагог, спортивний тренер, старший брат/сестра, інші родичі, медіатор (нейтральний фахівець, який допомагає сторонам конфлікту у його врегулюванні). Якщо дитині важко про це говорити, тоді слід викласти факт булінгу в письмовій формі (паперовому/електронному варіанті) та передати/надіслати на електронну пошту або якийсь месенджер (Viber/Telegram/WhatsApp) тій особі, якій дитина довіряє. Батькам жертви необхідно поговорити з батьками кривдника. Жертві рекомендується глибоко подихати, порахувати до десяти, починати писати протестний текст у гаджеті/на папері тощо. Важливо уникати відлюдних «закутків», де відбувається цькування. Триматися поруч із тими, хто може тебе захистити, на кого можна розраховувати в разі чергового булінгу. Якщо булінг дійшов до пошкодження речей, фізичних розправ, крадіжок, слід звернутися до поліції. Якщо школярі бачать, що хтось страждає від булінгу, необхідно чим скоріше покликати дорослих, пропонуючи допомогу. Якщо відбувається кібербулінг у мережі Інтернет, потрібно блокувати тих, хто ображає. Позитивний результат дає приєднання до креативних груп, які дають змогу себе проявити: художня/музична/балетна/спортивна школа тощо. Коло однодумців і заняття творчістю допомагають підвищити самооцінку, поліпшити самопочуття та роблять дитину щасливішою. Режим дня, раціональне харчування, фізичні вправи, достатній сон відповідно до віку допоможуть почуватися спокійніше, впевненіше та краще як фізично, так і морально [1].

Сучасна шкільна та медична реформи вимагають також певних змін у наданні медичних послуг в українських школах. Тому не слід залишати поза увагою роль та місце шкільної ме-

дичної сестри, яка виконує важливу функцію зв'язку між первинною ланкою медичної допомоги та системою освіти. Насамперед ця роль виокремлюється саме під час надання долікарської медичної допомоги у вирішенні питань шкільного булінгу. Відповідно до запроваджених реформою нововведень, які розширили перелік обов'язків шкільної медичної сестри, сучасне медичне обслуговування учнів потребує від неї нового/вищого рівня підготовки та відповідальності. Серед багатьох ключових напрямків її роботи слід відмітити нагляд за фізичним і психічним здоров'ям дітей та співпрацю зі шкільним психологом [13].

Педіатри/сімейні лікарі, практичні/шкільні психологи, дитячі неврологи, психіатри та інші спеціалісти мультидисциплінарної команди повинні бути готові до виявлення/викриття проявів булінгу та нести відповідальність щодо розголошення фактів шкільного булінгу і пов'язаних із ним наслідків для здоров'я. Для цього слід бути не тільки висококваліфікованим спеціалістом, але й добре обізнаним щодо структури спеціалізованих служб, куди діти з батьками можуть звернутися в разі шкільного булінгу. На сайті Міністерства освіти і науки України можна знайти інформацію щодо організацій, які займаються проблемами булінгу в нашій країні. Серед них, зокрема, UNICEF (інформування батьків і дітей про булінг та протидія йому); Благодійний фонд «KidDO» (протидія булінгу); Український фонд «Благополуччя дітей» (вчить дитину захищати себе); Громадська організація «Студена» (недискримінаційне навчання); Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда—Україна» (протидія насильству в сім'ї та школі); Docudays UA (кампанія проти кібербулінгу) та інші [4,12].

References/Література

- Andriienkova VL, Batina YaS, Bezvershenko AE et al. (2019). Protydiia bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid. Metodichnyi posibnyk. MON Ukrainy. DNU «Instytut modernizatsii zmistu osvity». Hromadska orhanizatsiia «La Strada—Ukraina». Dytiachyi fond OON (IuNISEF). Kyiv. [Андреєнкова ВЛ, Батіна ЯС, Безвершенко АЕ та співавт. (2019). Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник. МОН України. ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти». Громадська організація «Ла Страда—Україна». Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ). Київ]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/protidiia-bulingu/2019-11-25-protidyiy-bulliny.pdf>.
- Armitage R. (2021, Mar 11). Bullying in children: impact on child health. Review. *BMJ Paediatrics Open*. 5 (1): e000939. doi: 10.1136/bmjpo-2020-000939.
- Baier D, Hong JS, Klimen S, Bergman MC. (2018). Consequences of bullying on adolescents' mental health in Germany: comparing face-to-face bullying and cyberbullying. *J. Child Fam.* 28: 2347–2357. doi: 10.1007/s10826-018-1181-6.
- Condon L, Prasad V. (2019). GP views on their role in bullying disclosure by children and young people in the community: a cross-sectional qualitative study in English primary care. *British Journal of General Practice*. 69(688): e752–e759. <https://doi.org/10.3399/bjgp19X706013>.
- Dub I. (2020). Asertyvna povedinka abo yak vidstoiuvaty sebe ta povazhaty inshykh. Bloh psykholoha. Dytiachyit sentr Karitasu. Boryslav. [Дуб І. (2020). Асертивна поведінка або як відстоювати себе та поважати інших. Блог психолога. Дитячий центр Карітасу. Борислав]. URL: <https://caritas.ua/news/asertyvna-povedin>.

Висновки

В умовах воєнного стану та масового переміщення цивільного населення із зони бойових дій особливостями булінгу є його латентність (за рахунок зменшення кількості офіційних звернень до поліції) та модифікація (булінг «тимчасово переміщених осіб», кібербулінг). Реальними наслідками шкільного цькування стають погіршення психічного і фізичного здоров'я дітей та негативний вплив булінгу на якість освітнього процесу.

Важлива роль у формуванні навичок щодо профілактики шкільного булінгу та створенні безпечного освітнього середовища покладена на національні заклади освіти. Вирішення проблеми шкільного цькування базується на дотриманні принципу комплексності в роботі між адміністрацією освітнього закладу, педагогами, батьками, шкільними медсестрами, практикуючими/шкільними психологами і правоохоронними органами.

Найефективнішими діями, які сприяють зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі, є проведення систематичних просвітницьких заходів із ненасильницької поведінки, впровадження якісних профілактичних програм і пропагування антибулінгової політики.

Під час повномасштабного вторгнення надання допомоги щодо подолання наслідків булінгу, які призвели до порушень у стані психічного і фізичного здоров'я дитини, проводиться закладами охорони здоров'я, які забезпечують мультидисциплінарний підхід у вирішенні цієї проблеми.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

- ka-abo-yak-vidstoyuvaty-sebe-ta-povazhaty-inshyh-blog-psyhologa/.
6. Kim YK, Kim YJ, Maleku A, Moon SS. (2019, Apr 29). Typologies of Peer Victimization, Depression, and Alcohol Use among High School Youth in the United States: Measuring Gender Differences. *J Social Work in Public Health*. 34: 293–306. doi: 10.1080/19371918.2019.1606750.
 7. Liu TL, Hsiao RC, Chou WJ, Yen CF. (2021). Self-Reported Depressive Symptoms and Suicidality in Adolescents with Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder: Roles of Bullying Involvement, Frustration Intolerance, and Hostility. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 18: 7829. doi: 10.3390/ijerph18157829.
 8. Maiorosh AA. (2022). Suchasni doslidzhennia stresu ta yoho vplyv na psyhiku liudynu. Kvalifikatsiina robota zdobuvacha vyshchoi osvity osvitnoho stupenia «bakalavr». Lviv: 1–61. [Майорош АА. (2022). Сучасні дослідження стресу та його вплив на психіку людини. Кваліфікаційна робота здобувача вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр». Львів, 1–61]. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/4577/1/%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%88%20%D0%90.%D0%90.%20%D0%9A%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B8%D0%BD%D0%B0%20%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%B0.pdf>.
 9. Makarova V. (2023). Proty stresu y bulinhu: yak pratsiuie v shkolakh prohrama sotsialno-emotsiinoho ta etychno navchannia. [Макарова В. (2023). Проти стресу й булінгу: як працює в школах програма соціально-емоційного та етичного навчання]. URL: <https://nus.org.ua/articles/proty-stresu-j-bulingu-yak-pratsyuye-v-shkolah-programa-sotsialno-emotsijnogo-ta-etychnogo-navchannia/>.
 10. Ministerstvo nauky i osvity Ukrainy. (2019). Protydiia bulinhu. Vidpovidno do doslidzhennia YuNISEF. [Міністерство науки і освіти України. (2019). Протидія булінгу. Відповідно до дослідження ЮНІСЕФ]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>.
 11. MON Ukrainy. (2021, Nov 4). Mizhnarodnyi den borotby z nasyilstvom i bulinhom u zakladakh osvity. [МОН України. (2021). 4 листопада — Міжнародний день боротьби з насильством і булінгом у закладах освіти]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/4-listopada-mizhnarodnij-den-borotbi-z-nasilstvom-i-bulingom-u-zakladakh-osviti>.
 12. MON Ukrainy. (2023). Orhanizatsii, yakі zaimaiutsia problematu bulinhu v Ukraini. [МОН України. (2023). Організації, які займаються проблемами булінгу в Україні]. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/orgaizaciyi-yaki-zajmayutsya-pitanniamibuingu-v-ukrayini>.
 13. MON Ukrainy. (2023, May 30). Medychne obsluhovuvannia uchniv: oboviazky shkilnoi medsestry. [МОН України. (2023, трав 30). Медичне обслуговування учнів: обов'язки шкільної медсестри]. URL: <https://osvita.ua/school/reform/89274/>.
 14. News. Womo.ua. (2023). Bulinh u shkoli: skilky adminprotokoliv sklaly v 2023 rotsi. [News. Womo.ua. (2023). Булінг у школі: скільки адмінпротоколів склали в 2023 році]. URL: <https://womo.ua/buling-u-shkoli-skilki-adminprotokoliv-sklali-v-2023-rotsi/>.
 15. Osvitnii ombudsmen Ukrainy. (2023, Jun 06). Oboviazky ta vidpovidalnist osvitan za zdobuttia shkilnoi osvity v Ukraini. [Освітній омбудсмен України. (2023). Обов'язки та відповідальність освітян за здобуття шкільної освіти в Україні]. URL: <https://eo.gov.ua/obov-iazky-ta-vidpovidalnist-osvitan-za-zdobuttia-shkilnoi-osvity-v-ukraini/2023/06/06/>.
 16. Paduchak O. (2019). Bulinh. Velyka ukrainska entsyklopediia. Uniform resource locator (URL) — unifikovani pokazhchuk informatsiinoho resursu. [Падучак О. (2019). Булінг. Велика українська енциклопедія. Uniform resource locator (URL) — уніфікований покажчик інформаційного ресурсу]. URL: <https://vue.gov.ua/булінг>.
 17. Pyniak L, Kolomiiets V. (2023, May 15). U 2022 rotsi rizko zmenshylasia kilkist adminprotokoliv shchodo bulinhu. Chomu tak? Hromadske. [Пиняк Л, Коломієць В. (2023, Трав 15). У 2022 році різко зменшилася кількість адмінпротоколів щодо булінгу. Чому так? Hromadske]. URL: <https://hromadske.ua/posts/u-2022-roci-rizko-zmenshilasya-kilkist-adminprotokoliv-cherez-buling>.
 18. Shongwe MC, Dlamini LP, Simelane MS et al. (2021). Are there Gender Differences in the Prevalence and Correlates of Bullying Victimization Among in-School Youth in Eswatini? *J School Mental Health*. 13: 299–311. doi: 10.1007/s12310-021-09416-y.
 19. Smith AU, Reidy D. (2021, Dec). Bullying and suicide risk among sexual minority youth in the United States. *Prev Med*. 153: 106728. doi: 10.1016/j.ypmed.2021.106728.
 20. Tang JJ, Yu Y, Wilcox HC et al. (2020). Global risks of suicidal behaviours and being bullied and their association in adolescents: School-based health survey in 83 countries. *EClinicalMedicine*. February. 19: 100253. doi: 10.1016/j.eclinm.2019.100253.
 21. Tsentr hromadskoho zdorovia MOZ Ukrainy. (2019, Aug. 27). Vplyv stresu na orhanizm dytyny. Chym mozhut dopomohy batky i koly varto zvertatysia do likaria. [Центр громадського здоров'я МОЗ України. (2019, Серп 27). Вплив стресу на організм дитини. Чим можуть допомогти батьки і коли варто звертатися до лікаря]. URL: <https://phc.org.ua/news/vplyv-stresu-na-organizm-ditini-chim-mozhut-dopomogti-batki-i-koli-varto-zvertatysia-do>.
 22. UNICEF. (2018, Sep 6). Half of world's teens experience peer violence in and around school — UNICEF. New York. URL: https://youthendowmentfund.org.uk/reports/child-violence-and-vulnerability-2022/?gclid=EAlaIqobChMI0ObLvd2qgAMVGH7Ch3t3ABDEAAyASAAEGkJwvD_BwE.
 23. UNICEF. ESPAD. Ukraina. (2019). Bulinh ta kiberbulinh u pidlitkovomu seredovyschi. Statystychni dani shchodo bulinhu sered pidlitkiv Ukrainy. [UNICEF. ESPAD. Україна. (2019). Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України]. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/bullying-cyberbullying-teens-Ukraine>.
 24. VR Ukrainy. (2022). Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia shchodo zapobihannia ta protydii mobinhu (tskuvanniu). Zakon Ukrainy vid 01.12.2022 N 2806-IX. [ВР України. (2022). Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню). Закон України від 01.12.2022 № 2806-IX]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-20#Text>.

25. Vseosvita. (2021). 4 lystopada vidznachaiut Mizhnarodnyi den borotby z nasylstvom i bulinhom u zakladakh osvity. [Всеосвіта. (2021). 4 листопада відзначають Міжнародний день боротьби з насильством і булінгом у закладах освіти]. URL: <https://vseosvita.ua/news/4-lystopada-vidznachaiut-mizhnarodnyi-den-borotby-z-nasylstvom-i-bulinhom-u-zakladakh-osvity-46548.html>.
26. Waseem M, Nickerson AB. (2023). Bullying. In: StatPearls [Internet]. Treasure Island (FL): StatPearls Publishing; 2023 Jan. 2023 May 3. PMID: 28722959. URL: <http://pubmed.ncbi.nih.gov/28722959/>.
27. WHO. (2020 Nov 19). Children: new threats to health. (Perehlianuto 10 hrudnia 2021 r.). URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/children-new-threats-to-health>.
28. Xiaou M, Jiatong L, Zengxin X. (2022). Effects of bullying forms on adolescent mental health and protective factors: a global cross-regional research based on 65 countries. *Int J Environ Res Public Health*. February. 19 (4): 2374. doi: 10.3390/ijerph19042374.
29. Zhong MT, Huang XC, Huebner ES, Tian LL. (2021, Nov 1). Association between bullying victimization and depressive symptoms in children: The mediating role of self-esteem. 294: 322–328. doi: 10.1016/j.jad.2021.07.016.
30. Zhu XX, Griffiths H, Eisner M et al. (2022). Developmental associations between bullying victimization and suicidal ideation and direct self-injurious behavior in adolescence and emerging adulthood. *J Child.Psychol.Psychiatry*. 63; 7: 820–828. doi: 10.1111/jcpp.13529.

Відомості про авторів:

Недоступ Ірина Степанівна — к.мед.н., доц. каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0002-8984-3850>.

Павликівська Богдана Михайлівна - к.мед.н., доц. каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0003-2489-1824>.

Мотрюк Віра Богданівна — к.мед.н., доц. каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0002-1041-0308>.

Лотовська Тетяна Валеріївна — к.мед.н., доц. каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0002-4380-8996>

Ткач Богдана Несторівна — асистент каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0001-5792-9302>

Федишин Лілія Любомирівна — асистент каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0003-1070-2543>

Осадець Наталія Богданівна — асистент каф. пропедевтики педіатрії Івано-Франківського НМУ. Адреса: м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2. <https://orcid.org/0000-0002-5677-2734>

Стаття надійшла до редакції 26.06.2023 р.; прийнята до друку 10.09.2023 р.